

УДК 354.424 (06)

І. І. Мусієнко, С. Є. Кучерина, А. В. Коростиленко

АНАЛІЗ ОКРЕМИХ АСПЕКТІВ ПРАВОВОЇ БАЗИ ПРОВЕДЕННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗАХОДІВ ПРИ ПІДТРИМАННІ РЕЖИМУ НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ, ВВЕДЕНОГО У РАЗІ ВЧИНЕННЯ МАСОВИХ ТЕРОРИСТИЧНИХ АКТИВ

Проаналізовано законодавство України у частині проведення спеціальних заходів при підтриманні режиму надзвичайного стану, введеного у разі вчинення масових терористичних актів. Показано актуальність цього питання для практичної діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом. З метою визначення існуючих протиріч у чинному законодавстві проаналізовано погляди провідних науковців та надано пропозиції щодо усунення цих суперечностей.

Постановка проблеми. На сьогодні тероризм являє собою реальну загрозу будь-якій державі, рівень його суспільної небезпеки постійно зростає. Ескалація міжнародного тероризму зумовлює необхідність запровадження у різних сферах життєдіяльності суспільства комплексу заходів, спрямованих на попередження, запобігання, припинення можливих терористичних актів та мінімізацію їх наслідків. У зв'язку з цим необхідне узгоджене несуперечливе законодавство, яке регулює діяльність правоохоронних органів, у тому числі у частині проведення спеціальних заходів при підтриманні режиму надзвичайного стану, введеного у разі вчинення масових терористичних актів. Разом з тим, як свідчить досвід навчань з організації та проведення широкомасштабних антитерористичних операцій, питання правового регулювання оперативно-розшукового забезпечення діяльності підрозділів МВС і СБ України наразі у теорії розроблено недостатньо. Тому питання вдосконалення нормативно-правової бази стосовно проведення спеціальних заходів при підтриманні режиму надзвичайного стану, введеного у разі вчинення масових терористичних актів, є актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальнотеоретичні питання правового режиму надзвичайного стану широко висвітлювались у наукових працях вітчизняних фахівців: В. Б. Авер'янова, М. І. Ануфрієва, О. М. Бандурки, Ю. П. Битяка, П. В. Дерев'янка, С. В. Ківалова, М. М. Тищенко та ін. Окремим питанням проведення спеціальних заходів при підтриманні режиму надзвичайного стану присвячені наукові дослідження В. Я. Настюка, С. О. Кузніченка. Проте у науковій літературі не висвітлено правову проблематику проведення спеціальних заходів при підтриманні режиму надзвичайного стану,

введеного у разі вчинення масових терористичних актів.

Метою статті є аналіз законодавства України у частині проведення спеціальних заходів при підтриманні режиму надзвичайного стану, введеного у разі вчинення масових терористичних актів, з'ясування актуальності цього питання для суб'єктів боротьби з тероризмом, думки провідних науковців щодо визначення існуючих правових протиріч та надання пропозицій для їх усунення.

Виклад основного матеріалу. На підставі п. 2 ст. 4 Закону України "Про правовий режим надзвичайного стану" (далі – Закон) у разі вчинення *масових терористичних актів*, що супроводжуються загибеллю людей чи руйнуванням особливо важливих об'єктів життєзабезпечення, може бути введений надзвичайний стан [1]. Разом з тим ні у наведеному Законі, ні у Законі України "Про боротьбу з тероризмом", ні в інших законодавчих і нормативних актах та юридичній літературі не визначено поняття "масові терористичні акти".

На думку С. О. Кузніченка, масовість означає вчинення трьох-п'яти терористичних актів за незначний період часу (один тиждень) [2, с. 30].

Інші науковці [3, с. 1] ставлять такі запитання:

- чи можуть вчинятися масові терористичні акти одним терористичним угрупованням;
- який проміжок часу має бути між терористичними актами;
- чи можливо розглядати спробу або замах на вчинення терористичного акту як масові терористичні акти?

Проведене Кримським юридичним інститутом Одеського державного університету внутрішніх справ МВС України анкетування працівників ОВС [3, с. 2] показало, "що не число терористичних актів повинно визначати

введення режиму надзвичайного стану, а певне коло критеріїв, таких, як:

– об’єкт посягання (важливий державний об’єкт, небезпечний об’єкт, об’єкт забезпечення життєдіяльності, соціальні об’єкти та об’єкти інфраструктури);

– інструмент скоєння (вибухові речовини та пристрої, зброя, отруйні, хімічні, ядерні речовини та небезпечні матеріали біологічного походження);

– оцінка масштабів небезпечних наслідків для життя та здоров’я людей (висока, середня, низька);

– численність загиблих і поранених при скоєному терористичному акті”.

На наш погляд, для врахування всіх складників зазначеного поняття необхідно розглянути механізм та умови введення режиму надзвичайного стану у разі вчинення масових терористичних актів.

Так, відповідно до ст. 12 Закону України “Про боротьбу з тероризмом” [4] керівник оперативного штабу – керівник Антитерористичного центру при Службі безпеки України у разі потреби за наявності передбачених законом підстав вносить на розгляд Ради національної безпеки і оборони України пропозиції щодо введення надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях.

Згідно зі ст. 5 Закону Рада національної безпеки і оборони України подає відповідні пропозиції Президенту України.

Після підписання Указу про введення надзвичайного стану Президент України звертається до Верховної Ради України щодо його затвердження. Звернення Президента України розглядається Верховною Радою України невідкладно.

Отже, надзвичайний стан в Україні або в окремих її місцевостях вводиться Указом Президента України, який підлягає затвердженню Верховною Радою України протягом двох днів з моменту звернення Президента України.

Такий тимчасовий правовий режим (вводиться на суворо визначений строк – 30 діб на всій території України, не більше ніж 60 діб в окремих її місцевостях, а у деяких випадках може бути продовжений Президентом України, але не більше ніж на 30 діб). У разі введення режиму надзвичайного стану здійснюється перерозподіл владних повноважень,

розширюється компетенція органів державної влади, відповідальних за реалізацію режиму надзвичайного стану, звужується правовий статус особи, тобто в умовах дії правового режиму застосовуються певні заходи обмеження прав і свобод людини і громадянина.

Для подальшого визначення поняття необхідно зважати на те, що вчинення масових терористичних актів, які супроводжуються загибеллю людей чи руйнуванням особливо важливих об’єктів життєзабезпечення, є однією з умов введення надзвичайного стану.

Мета введення особливого правового режиму – усунення загрози особливо тяжких надзвичайних ситуацій (далі – НС), якнайшвидша їх ліквідація, нормалізація обстановки, відновлення правопорядку, конституційних прав і свобод громадян, а також прав та охоронюваних законом інтересів юридичних осіб, створення умов для нормального функціонування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, інших інститутів громадянського суспільства.

Надзвичайний стан вводиться лише за наявної загрози безпеці громадян або конституційному ладові, усунення якої іншими способами є неможливим.

З урахуванням викладеного та використання визначення терористичного акту [5] нами пропонується таке визначення терміну **“масові терористичні акти”**: *цілеспрямовані злочинні діяння у формі поширеного застосування зброї, вчинення вибухів, підпалів або інших дій, що супроводжуються загибеллю людей чи руйнуванням особливо важливих об’єктів життєзабезпечення, за які передбачена відповідальність згідно зі ст. 258 Кримінального кодексу України.*

Для прийняття рішення про можливе введення надзвичайного стану також береться до уваги наявність ознак надзвичайної ситуації, що належить до *державного рівня*:

– яка поширилась або може поширитися на територію інших держав;

– яка поширилась на територію двох чи більше регіонів України (Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя), а для її ліквідації необхідні матеріальні та технічні ресурси в обсягах, що перевищують можливості цих регіонів, але не менш як 1 відсоток обсягу видатків відповідних

місцевих бюджетів;

– яка призвела до загибелі понад 10 осіб або внаслідок якої постраждало понад 300 осіб (постраждали – особи, життю або здоров'ю яких було заподіяно шкоду внаслідок НС), чи було порушено нормальні умови життєдіяльності понад 50 тис. осіб на тривалий час (більш як на три доби);

– унаслідок якої загинуло понад 5 осіб або постраждало понад 100 осіб, чи було порушено нормальні умови життєдіяльності понад 10 тис. осіб на тривалий час (більш як на три доби), а збитки, спричинені НС, перевищили 25 тис. мінімальних розмірів заробітної плати;

– збитки від якої перевищили 150 тис. мінімальних розмірів заробітної плати;

– яка в інших випадках, передбачених актами законодавства, за своїми ознаками визнається як НС державного рівня (наприклад, у випадку загибелі Президента, Прем'єр-міністра, Голови Верховної Ради України).

Розглянемо наступне проблемне питання, яке може виникнути у разі застосування вказаного Закону.

Відсутність у наведеному законодавчому акті визначення суб'єкта, що несе відповідальність за управління силами і засобами, які залучаються до проведення антитерористичних заходів, їх використання, здійснення координації дій органів виконавчої влади та місцевого самоврядування з військовим командуванням, а також вжиття заходів щодо усунення окремих видів загроз безпеці громадян або конституційному ладові під час надзвичайного стану у разі вчинення масових терористичних актів зумовлює помилкове тлумачення чинного законодавства. Наприклад, авторами науково-практичного коментарю Закону України “Про правовий режим надзвичайного стану” вказується таке:

“Для координації дій органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, військового командування, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій в умовах надзвичайного стану з питань підтримання правопорядку і забезпечення безпеки громадян на відповідній території згідно з Указом Президента України про введення надзвичайного стану на місцях можуть створюватися спільні оперативні штаби, до складу яких можуть включатися представники Служби безпеки України, МНС, ОВС, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України та місцевих органів

виконавчої влади і органів місцевого самоврядування на чолі з комендантами територій... Так, у разі здійснення масових терористичних актів доцільно призначати комендантом території керівника Служби безпеки України” [2, с. 61].

Однак відповідно до ст. 14 Закону оперативні штаби *на чолі з комендантами територій* створюються у разі покладання на Кабінет Міністрів України координації діяльності органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, військового командування, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах надзвичайного стану в частині, що не належить до повноважень Ради національної безпеки і оборони України. Тобто *комендант території* може призначатися у разі подання Кабінетом Міністрів України пропозицій щодо введення надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях у випадку виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру (стихійного лиха, катастроф, особливо великих пожеж, застосування засобів ураження тощо).

Як розглянуто вище, саме до повноважень Ради національної безпеки і оборони України на підставі ст. 12 Закону України “Про боротьбу з тероризмом” [4] належить внесення пропозицій щодо введення надзвичайного стану у разі проведення антитерористичної операції. Із цього виходить, що за вказаних умов комендант території не призначається.

З огляду на те, що розглядається ситуація, коли надзвичайний стан вводиться у разі вчинення масових терористичних актів, які супроводжуються загибеллю людей чи руйнуванням особливо важливих об'єктів життєзабезпечення, можливо припустити, що саме на керівника оперативного штабу – керівника Антитерористичного центру при Службі безпеки України покладаються повноваження, необхідні для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу. Разом з тим відповідно до ст. 12 Закону керівник Антитерористичного центру при Службі безпеки України приймає рішення про використання сил і засобів, що залучаються до проведення конкретної антитерористичної операції. В одному із відомчих актів Служби безпеки України визначено, що конкретна

антитерористична операція проводиться відповідно до Інструкції про порядок підготовки та проведення антитерористичних операцій.

Припустимо, що наслідками масових терористичних актів стали не тільки загибель людей та руйнування особливо важливих об'єктів життєзабезпечення, а й екологічна катастрофа; або при дії надзвичайного стану, введеного у разі вчинення масових терористичних актів, виникають масові безладдя, що супроводжуються насильством над громадянами, обмежують їх права і свободи, чи відбуваються масові переходи державного кордону з території суміжних держав. На жаль, ні Законом України "Про боротьбу з тероризмом", ні міжвідомчими наказами зазначені вище повноваження чи завдання на Антитерористичний центр та його керівника не покладаються.

У статті 7 Закону України "Про боротьбу з тероризмом" [4] зазначено таке:

На Антитерористичний центр при Службі безпеки України покладаються:

– розроблення концептуальних засад та програм боротьби з тероризмом, рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності заходів щодо виявлення та усунення причин та умов, які сприяють вчиненню терористичних актів та інших злочинів, здійснюваних з терористичною метою;

– збирання в установленому порядку, узагальнення, аналіз та оцінка інформації про стан і тенденції поширення тероризму в Україні та за її межами;

– організація і проведення антитерористичних операцій та координація діяльності суб'єктів, які ведуть боротьбу з тероризмом чи залучаються до конкретних антитерористичних операцій;

– організація і проведення командно-штабних і тактико-спеціальних навчань та тренувань;

– участь у підготовці проектів міжнародних договорів України, підготовка і подання в установленому порядку пропозицій щодо вдосконалення законодавства України у сфері боротьби з тероризмом, фінансування проведення суб'єктами, які ведуть боротьбу з тероризмом, антитерористичних операцій, здійснення заходів щодо запобігання, виявлення та припинення терористичної діяльності;

– взаємодія із спеціальними службами, правоохоронними органами іноземних держав

та міжнародними організаціями з питань боротьби з тероризмом.

У зв'язку з цим вважаємо за доцільне визначення на законодавчому рівні суб'єкта та його повноважень під час здійснення заходів як щодо усунення терористичних загроз, так і щодо мінімізації наслідків масових терористичних актів у разі проведення широкомасштабної антитерористичної операції при дії надзвичайного стану.

Розглянемо також проблему застосування адміністративно-примусових заходів в умовах дії режиму надзвичайного стану.

Відповідно до ст. 6 Закону в Указі Президента України визначаються:

1) обґрунтування необхідності введення режиму з урахуванням обставин і умов, що викликали його введення;

2) межі території, на якій уводиться надзвичайний стан;

3) час уведення надзвичайного стану і термін, на який він уводиться;

4) перелік і межі надзвичайних заходів, вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини та громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку із введенням надзвичайного стану, а також перелік тимчасових обмежень прав та охоронюваних законом інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень;

5) органи державної влади, органи військового командування та органи місцевого самоврядування, яким доручається здійснення заходів надзвичайного стану, та межі їх додаткових повноважень;

6) інші питання, що впливають із цього Закону.

Стаття 64 Конституції України проголошує, що конституційні права та свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Проте ч. 2 ст. 64 Конституції України закріплює права і свободи, що не можуть бути обмежені за будь-яких обставин. До них належать: рівність перед законом (ст. 24), право на громадянство (ст. 25), право на життя (ст. 27), право на повагу до гідності (ст. 28), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), право на звернення (ст. 40), право на

житло (ст. 47), право на вільну згоду жінки і чоловіка щодо укладання шлюбу (ст. 51), рівність дітей у своїх правах (ст. 52), право на звернення до суду для захисту своїх прав і свобод (ст. 55), право знати свої права та обов'язки (ст. 57), право на правову допомогу (ст. 59), ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст. 60), ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ст. 61) [6].

Треба зазначити, що національне та міжнародне законодавства визначають осіб, на яких обмеження, що запроваджуються у зв'язку із введенням надзвичайного адміністративно-правового режиму, не поширюються. Так, усі правообмеження, які застосовуються під час дії режиму надзвичайного стану, не поширюються на Президента України (ст. 105 Конституції України), народних депутатів України (п. 2 ст. 26 Закону України "Про статус народного депутата України") [7], суддів Конституційного Суду України та суддів судів загальної юрисдикції.

Згідно із Законом України "Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави" [8] введення на території України або в окремих її місцевостях надзвичайного стану не обмежує повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та його представника у справах захисту прав військовослужбовців. Необхідно зазначити, що на працівників засобів масової інформації також не поширюються деякі правообмеження, що запроваджуються у зв'язку з введенням надзвичайного правового режиму. Так, згідно із Законом України "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" журналіст має право, по пред'явленні редакційного посвідчення чи іншого документа, що засвідчує його належність до друкованого засобу масової інформації, перебувати у районі стихійного лиха, катастроф, місцях аварій, масових безпорядків, на мітингах і демонстраціях, на територіях, де оголошено надзвичайний правовий режим [9]. Також відповідно до Віденської конвенції про дипломатичні зносини від 18.04.1961 р., що ратифікована Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21.03.1964 р. [10], на іноземних громадян, які мають дипломатичний імунітет, не поширюються обмеження, які запроваджуються у зв'язку з введенням надзвичайного правового режиму. Зазначений у Конституції України перелік прав, що не можуть бути обмежені в

умовах дії надзвичайного правового режиму, розширеному тлумаченню не підлягає. Усі інші права можуть бути обмежені залежно від виду надзвичайної ситуації, що зумовлює введення надзвичайного правового режиму.

Так, статтею 16 Закону [1] визначені заходи, що можуть запроваджуватися на період надзвичайного стану:

1) встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, а також обмеження свободи пересування по території, де вводиться надзвичайний стан;

2) обмеження руху транспортних засобів та їх огляд;

3) посилення охорони громадського порядку та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення та народного господарства;

4) заборона проведення масових заходів, крім заходів, заборона на проведення яких встановлюється судом;

5) заборона страйків.

У разі вчинення масових терористичних актів, відповідно до ст. 16 Закону можуть здійснюватися такі додаткові заходи правового режиму надзвичайного стану:

1) запровадження комендантської години (заборона перебувати на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень особи у встановлені години доби);

2) перевірка документів у громадян, а в необхідних випадках – проведення особистого огляду, огляду речей, транспортних засобів, багажу і вантажів, службових приміщень та житла громадян;

3) заборона призовникам і військовозобов'язаним змінювати місце проживання без відома відповідного військового комісаріату;

4) обмеження або тимчасова заборона продажу зброї, отруйних і сильнодіючих хімічних речовин, а також алкогольних напоїв та речовин, вироблених на спиртовій основі;

5) тимчасове вилучення у громадян зареєстрованої вогнепальної і холодної зброї та боєприпасів, а у підприємств, установ та організацій – також навчальної військової техніки, вибухових, радіоактивних речовин і матеріалів, отруйних і сильнодіючих хімічних речовин;

6) заборона виготовлення і розповсюдження інформаційних матеріалів, що можуть дестабілізувати обстановку;

7) регулювання роботи цивільних теле- та радіоцентрів, заборона роботи аматорських радіопередавальних засобів та

радіовипромінювальних пристроїв особистого і колективного користування;

8) особливі правила користування зв'язком та передачі інформації через комп'ютерні мережі;

9) порушення у порядку, визначеному Конституцією і законами України, питання про заборону діяльності політичних партій, громадських організацій в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

На думку С. О. Кузніченка [11] до осіб, у відношенні до яких не повинні застосовуватися обмежувальні заходи в умовах дії надзвичайних адміністративно-правових режимів, необхідно віднести працівників Червоного Хреста, представників міжнародних організацій, що беруть участь у ліквідації наслідків надзвичайної ситуації (наприклад представників Міжнародної організації "Лікарі без кордонів"), а також міжнародних організацій, що здійснюють моніторинг за дотриманням прав і свобод людини і громадянина під час дії надзвичайних адміністративно-правових режимів.

Міжнародний досвід запровадження надзвичайних адміністративно-правових режимів свідчить, що періодично органи, відповідальні за реалізацію обмежувальних заходів, порушують права і свободи людини і громадянина (здійснюють необгрунтовані обшуки помешкань, незаконні затримування осіб, катування тощо). Це є неприпустимим. Так, у Туреччині під час дії режиму надзвичайного стану 1992 р., запровадженого у зв'язку зі скоєнням численних терористичних актів, проводилися масові арешти осіб за підозрою у причетності до терористичної діяльності. Під час затримання підозрюваних катували та принижували людську гідність тощо. На такі незаконні дії влади були подані скарги з боку громадян та їх родичів про порушення прав і свобод до Європейського Суду з прав людини, які були задоволені на користь позивачів [12, с. 12].

Розглянемо окремі законодавчі акти, що регламентують діяльність правоохоронних органів – суб'єктів боротьби з тероризмом, які визначені Законом України "Про боротьбу з тероризмом" [4]. Так, у Законі України "Про міліцію" не міститься норми, яка б визначала працівників міліції як суб'єктів боротьби з тероризмом, що, на думку авторів, робить

неефективною діяльність міліції у згаданій сфері. Проаналізувавши основні завдання міліції, визначені у вказаних законах та відомчих наказах, що регламентують діяльність її особового складу у разі введення надзвичайного стану, можна зазначити, що саме вона відіграє одну з провідних ролей у боротьбі з тероризмом. Указане підтверджується тим, що тероризм посягає на громадський порядок та на особисту безпеку громадян, тим самим порушуючи їх конституційні права. Ураховуючи це, пропонуємо розглянути питання щодо внесення відповідних доповнень до ст. 2 п. 9 Закону України "Про міліцію".

В обов'язках міліції законодавством не визначено отримання випереджальної інформації щодо запобігання терористичним актам. У разі одержання такої інформації можливе невчасне реагування, зокрема передача її іншим суб'єктам (наприклад СБ України). Зазначене зменшує ефективність дії одного з принципів боротьби з тероризмом – пріоритетності попереджувальних заходів [4]. На нашу думку, необхідним є внесення відповідних змін до законодавства України та відомчих актів МВС України щодо безпосереднього отримання випереджальної інформації стосовно терористичної діяльності та здійснення обміну цією інформацією.

Висновки

Автори вважають за необхідне розглянути питання про можливе внесення доповнень до понятійного апарату, визначеного у Законі України "Про боротьбу з тероризмом", а також до окремих статей Кримінального кодексу України щодо криміналізації масових терористичних актів. Це дозволить застосувати основний принцип боротьби з тероризмом – невідворотності покарання – і підвищить ефективність дії іншого принципу – пріоритетності попереджувальних заходів.

Запропоновані доповнення до Закону України "Про боротьбу з тероризмом", а також до окремих статей Кримінального кодексу України хоч і мають дискусійний характер та потребують подальшого вивчення, на думку авторів, дадуть змогу усунути існуючі протиріччя та неузгодженості у національному законодавстві.

Список використаних джерел

1. Про правовий режим надзвичайного стану : закон України від 16 берез. 2000 р. № 1550-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 23. – С. 176.
2. Кузнiченко С. О. Закон України “Про правовий режим надзвичайного стану” : наук.-практ. коментар / С. О. Кузнiченко, А. В. Басов. – Х. : Прометей-Прес, 2006. – 380 с.
3. Смерека-1С : звіт про НДР (заключ.) / Кримськ. юрид. ін-т Одеськ. держ. ун-ту внутрішніх військ МВС України; вик. С. О. Кузнiченко, Д. С. Савочкін та ін. – Сімферополь, 2010. – 52 с. – Реєстр. № 171т від 22.10.2010 р.
4. Про боротьбу з тероризмом : закон України від 20 берез. 2003 р. № 638-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – Ст. 180.
5. Смерека-1 : звіт про НДР (заключ.) / Ін-т підготовки юрид. кадрів; вик. С. Є. Кучерина, О. Б. Крамаренко, А. В. Коростиленко та ін. – Х., 2010. – 243 с.
6. Конституція України : офіц. текст : [прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. із змінами, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 р.] // Відомості Верховної Ради України, 1996. – № 30. – Ст. 141 [відновлена відповідно до рішення Конституційного Суду України № 20рп/2010 від 30 верес. 2010 р.].
7. Про статус народного депутата України : закон України від 17 листоп. 1992 р. № 2790-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 3. – Ст. 18.
8. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави : закон України від 19 черв. 2003 р. № 975-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 46. – Ст. 366.
9. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні : закон України від 16 листоп. 1992 р. № 2782-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 1. – С. 1.
10. Про ратифікацію Віденської конвенції про дипломатичні зносини : указ Президії Верховної Ради України від 21 берез. 1964 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1964. – № 13. – С. 199.
11. Кузнiченко С. О. Надзвичайні адміністративно-правові режими: зарубіжний досвід та українська модель : моногр. / С. О. Кузнiченко. – Сімферополь : КРП «Видавництво “Кримнавчпеддержвидав”», 2009. – 500 с.
12. Европейский Суд по правам человека. Избранные решения : [в 2 т.]. – М. : НОРМА, 2000. – Т. 1. – 856 с.

Стаття надійшла до редакції 22.02.2011 р.